

БИЉАНА В. НИКИЋ¹
УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ

ТОПОНИМИ С ОСНОВОМ БАЗ-²

САЖЕТАК. У раду се разматрају топоними на Балканском полуострву који у свом корену имају реч која означава биљку зову (прасловенска основа *bъz). Користећи се етимолошким речницима и списком насеља Републике Србије, пронашли смо двадесет и три таква топонима. Анализа положаја таквих места показује да се она налазе готово искључиво у планинским пределима, у којима расте зова. Различите фонетске варијанте које постоје међу ексцерпираним топонимима етимолози различито тумаче. Становништво је на себи разумљив начин објашњавало претежно имена места која су значењски прозирнија (Бзенице, Базјаш, Зеница). У раду се разјашњава и потврђује прасловенско порекло тих топонима. Велики број топонима назван по зови објашњава се тиме што је зова имала култно место у веровањима старих Словена. У вези с тим је и широка примена зове у народној медицини. Са зовом је повезан и Тројан из народне приче „У цара Тројана козје уши” – зова открива тајну царева наказности. У раду се разматра веза међу именима Трајан и Тројан, затим међу личностима два римска цара, као и демоном Трајаном и Триглавом, словенским богом кога симболише зова.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: топоними, прасловенски језик, зова, baz, народна етимологија, Тројан/Трајан.

¹ biljana_antic@yahoo.com

² Рад је примљен 17. јуна 2015, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 25. децембра 2015.

УВОД

Од давнина је постојало интересовање за тумачење имена места. Поред тога што се тиме бави научна дисциплина топономастика, становништво тумачи имена места у којима живи онако како оно уме – према причама својих предака и личним тумачењима која се, природно, везују за савремени језик. Чињеница је, међутим, да су имена многих места из угла савременог језика значењски непрозирна или пак упућују на погрешне закључке.

Предмет овог рада јесу топоними који су до сада у науци о језику анализирани на различите начине, или нису уопште узимани у разматрање тако да тумачење њиховог значења налазимо само у предањима. Циљ рада је да се одговори на питање који топоними на територији пре свега Србије, а онда и Балканског полуострва, у својој основи имају прасловенску реч за зову – *bъzъ. Затим, изнеће се различита тумачења о пореклу фонетских варијанти основе *bъzъ. Такође, у раду ће место бити посвећено и предањима о ексцерпираним именима места, као и тумачењу веровања старих Словена која су везана за биљку зову.

До сада је писано о појединим именима места која ће у овом раду бити анализирана, али до сада није, колико нам је познато, писано о већем броју топонима с основом баз-.

ТОПОНИМИ С ОСНОВОМ БАЗ-

Ево шта стоји у етимолошком речнику (Скок, 1971, одредница *baz*):

„*baz*, gen. **bza* m (upor. stčes., stpolj. *bez*, gan. *bzu* — oblik *baz* imaju Vrančić, Mikalja, Bela), sveslav. i praslav. Бѣзъ 'sambucus nigra, racemosa'. Odatle *baza* f (Vuk). Danas se govori samo u poimeničenoj pridjevskoj izvedenici ž. r. zova koja je ušla u književni i saobraćajni govor.”

Скок помиње и топониме с овом основом. То нас је подстакло да сазнамо што више о наведеним топонимима, као и да потражимо још топонима који ће имати корен *baz* у својој основи.

Користећи се етимолошким речницима (Бјелетић, Влајић Поповић, Вучковић, Ђокић, Лома, Петровић, 2006; Скок, 1971) и

списком насеља Републике Србије (Лацковић, 2006), пронашли смо следеће топониме с кореном *baz*:

Базовик (село у општини Пирот), Обзова (врх у општини Башка, на Крку), Бзовик (село у општини Краљево), Бзенице (село у општини Александровац), Базова глава (врх на планини Папук, у Славонији, Хрватска), Базова (врх на Старој планини), Обзова глава (врх на Рожњу), Бузовик (село у општини Витина), Базовица (топоним код Трста), Горње Базје и Доње Базје (Вировитица), Базик (село у општини Шамац, Федерација Босне и Херцеговине), Базјаш (Румунија), Зовик (село у општини Босанска Костајница, Република Српска), Горњи Зовик и Доњи Зовик (села у дистрикту Брчко), Горњи Зовик и Доњи Зовик (села у општини Хаџићи), Базга (Румунија), Баз (Албанија), Зовић (Македонија), Зеница (Босна) и Бозољин (село у општини Брус).

Као што се на основу наведених топонима може видети, њихово значење је за савремени језик непрозирно или се евентуално може довести у везу са глаголом *звати* (а топоним Зеница са хомонимном именицом).

ФОНЕТСКЕ ВАРИЈАНТЕ ТОПОНИМСКИХ ОСНОВА

Ишчитавањем поменутих топонима, уочавају се следеће разлике у њиховим основама: *баз*, *дз*, *буз*, *з(ов)*, *з(ен)*, *доз* и *(о)дз*.

Бјелетић и др. (2006, одредница *баз*) наводе следеће фонетске варијанте међу речима којима се назива биљка зова. У југоисточној Србији бележе *дзова*, *дзовка*, *дзовина*, *дзовик*, *дзолика*, *дџјар*, затим у Босни и Хрватској са *-о-*: *доз*, *доза*, *дозовина*, *дозоика*, и у Далмацији, Војводини и Гњилану са *-у-*: *дузика*, *дузов*, *дузова*, *дузовка*, *дузовина*; као и у Банату: *дузова*, *дузовица*; и у централној Србији (Левач и Темнић, Крагујевац, Петровац и Параћин) и у Банату на *-о-*: *одзова*, *одзовка* (Прокупље, Сталаћ, Ћићевац), *одзовина* (Ријечка нахија, Цетиње, Крагујевац).

Различите варијанте основе постоје и када се посматрају други словенски језици:

„мак. *доз*, *буг. дџ*, *дџа*, *слн. bez, beza*, *слч. baza*, *дијал. beza*, *стчеш. bez*, *чеш. bez, beza*, *пољ. bez*, *словин. bas*, *полаб. baz*, *длуж. baz*, *такође дијал. bez*, *глуж. boz*, *рус. дијал. доз*, *даза*, *укр. дијал. доз*, *длр. (< пољ.) дџз*” (Бјелетић и др., 2006, одредница *баз*).

Аутори ЕРСЈ сматрају да су рус., укр. дијал. *буз*, рус. књиж. *бузи*-на резултат пуног превоја псл. **biz-* < пие. **bhaiǵ* - према нулској бази **bhǵ* - > **bъz-*, док ће српскохрватске варијанте на *буз-/доз-* поред *даз-* и (регуларног) *дз-* > *з-* пре бити резултат лабијализације, под утицајем претходног *δ-*, сварабхактичког вокала убаченог у почетни слог по испадању слабог полугласника (Бјелетић и др., 2006, одредница *даз*). Скок не раздваја у тумачењу руске и српске примере - сматра да су и једни и други настали да би се олакшао изговор групе *дз-*. Тако он наводи заједно следеће примере *буздвина* (Прчањ), рус. *буз* и *бузина*. Пример који Скок издваја јесте укр. *бузок*, за који сматра да је настао превојем *ъ* > *у* (Скок, 1971, одредница *baz*).

За облике са *о-* Скок сматра да је почетно *о-* додато да би се олакшао изговор почетне сугласничке групе. Исти разлог Скок наводи и за почетно *а-*. Иако прихватају могућност да се примери са *о-* доведу у везу са *адзов*, аутори ЕРСЈ мисле да се ту ипак пре ради о протетском вокалу који олакшава изговор почетне сугласничке групе. Што се тиче примера са *а-*, сматрају погрешним Скоково тумачење. Код ових примера пре треба поћи од **(х)адзов-*. Не искључују да се од **(х)адзов-* крене и код примера са *о-*, са накнадним наслањањем почетне групе *ад-* на префикс *од-*.

Дакле, аутори различите фонетске варијанте корена **baz* тумаче превојем вокала, лабијализацијом или као последицу олакшавања изговора сугласничке групе.

ПОЛОЖАЈ МЕСТА

Размотримо где се налазе места чија имена потичу од зове.

- а) Село Базовик се налази 28 км северозападно од Пирота, између огранака Старе планине и Сврљишких планина.
- б) Обзова је највиши врх на острву Крку.
- в) Бзовик³ је насеље у општини Краљево, у Рашком округу, на планини Рудно.
- г) Бзенице је насеље у општини Александровац, у Расинском округу, између Гоча, Жељина и Копаоника.
- д) Базова глава је један од највиших врхова Папука, планине у Славонији. Налази се у источној Хрватској, на северној граници Пожешке котлине.

- ђ) Базова је врх на Старој планини.
- е) Обзова глава је врх на планини Рожањ.
- ж) Бузовик је село у општини Витина, на Косову и Метохији.
- з) Базовица (код Трста) је врх на Динарским планинама.
- и) Горње и Доње Базје (општина Вировитица) налазе се у брдском пределу.
- ј) Базик (село у општини Домањевац–Шамац, у Босни и Херцеговини) налази се на брду.
- к) Испод истоименог манастира у месту Базјаш (Румунија) протиче река Нера, а изнад манастира се пружају најнижа брда у оквиру планина у румунском делу Баната.
- л) Зовик је село у општини Костајница, у Босни и Херцеговини. Општина Костајница смештена је на северозападу Републике Српске, на десној обали реке Уне, на око 40 километара од њеног ушћа у реку Саву. Сеоска насеља општине су на нешто већим надморским висинама од града Костајница, до 400 м. Подручје општине је брдско-брежуљкасто.
- љ) Горњи Зовик и Доњи Зовик су села у дистрикту Брчко (БиХ). Налазе се на обронцима Мајевице. Кроз Зовик протиче Зовички поток, а после спајања са Штрепачком реком настаје река Зовичица. Симбол зове налази се на зовичком грбу.
- м) Горњи Зовик и Доњи Зовик, села у општини Хаџићи, налазе се у близини планине Игман.
- н) Базга (Румунија) је место на Карпатима.
- њ) Баз (Алданија) је место у области Дидер, на североистоку земље. У овој области се налази највиша планина, Кораб (висока 2.753 м).
- о) Зовић се налази у области Маријово, у крајњем јужном делу Македоније. Маријово је планински предео постављен

³ Село истог имена постоји и у Словачкој, у општини Крупина. Словачко село је веома старо – у историјским записима село се први пут спомиње 1135. године. Оно се налази у планинском крају, што је готово (како ће се даље у раду и закључити) правило када су у питању топоними настали од речи за означавање зове. Интересантно је да у округу Крупина два топонима имају паралелу са топонимима у пиротском округу: Церово – Церова, Крупина – Крупац. Овоме се може додати и паралела Бзовик – Базовик. Наиме, ови топоними имају исти суфикс, а фонетска разлика у коренима резултат је вокализације полугласника, односно његовог губљења.

на падинама и између падина Селечке планине, Ницеа, Козјака и Дрен планине.

п) Зеница је град у Зеничко-добојском кантону, у средњем делу Босне и Херцеговине. Налази се у долини Босне, с једне стране, и у Босни и Херцеговини, с друге стране. Северним делом Босне простире се Панонска низија, која према југу прелази у побрђе. Даље следе планине централне Босне, које су средње висине, а затим Зеничко-сарајевска котлина, јужније од које се налазе високе планине. Околину Зенице карактерише дугачка котлина са пољима, терасама, брестуљцима и побрђем благих форми (Бјеловитић, 1968, стр. 8–11).

р) Бозољин је насеље у општини Брус, у Расинском округу. Село се налази у подножју Копаоника.

Закључује се да се готово сва побројана места налазе у брдовитим пределима. Ова чињеница значајна је стога што зова обично расте у брдовитим и планинским пределима, на рубовима шума и осунчаним шумским крчевинама, на запуштеним местима и у близини насеља. Дакле, наведена места добила су имена по томе што у њиховој близини има зове.

ИСТОРИЈА НАСЕЉА

Многа од ексцерпираних имена насеља забележена су у релативно старим изворима. Да су многа од ових насеља постојала од давнина, сведоче, између осталог, и манастири из периода средњег века који се налазе у њиховој близини. Немогуће је ипак било сазнати од када сви поменути називи потичу. Навешћемо податке који потврђују старину насеља чија су имена предмет анализе.

а) У околини села Базовик пронађени су предмети и остаци градова који сведоче о ранијим насеобинама човека на овим просторима, од неолита до римског доба. У атару села Базовик налази се и манастир Св. Онуфрије. Св. Онуфрије је поштован у пиротском крају као заштитник од градобитних облака. С обзиром на то да на турском *buz* значи „лед, град”, ваљало је истражити откад Базовик носи ово име.

Др Јован В. Ђирић (1975, стр. 22) наводи године, односно периоде, када се помиње село Базовик у изворима:

„Базовик је забележен као: *Бозовик* (1451 – изгледа дугарски извор), *Бозавик* (сред. 16. века), *Базовик* (1576–77).”

Из наведеног видимо да се Базовик јавља с тим именом у најстаријим изворима.

Дакле, сличност имена Базовика и турске речи за лед вероватно је случајна. То што мештани Базовика Св. Онуфрија поштују као заштитника од града, такође не потврђује да се овде ради о вези речи баз и ђуз већ о случајности у сличности или пак о народној етимологији.

Занимљиво је да житељи ових крајева манастир Св. Онуфрија зову и Норје. За корен *nor* код Скока (1988, одредница *nor*) стоји:

„Nor în, gen. -ina m (Kavanjin) 1° hidronim (voda, pritok Neretve, Dalmacija), 2° toponim (na utoku te vode) = Norinska kula, kula na Norinu (1650), 3° antroponim, ime kralja (upor. Dunaj u ruskim bilinama) slična caru Trojanu.”.

Значајно је значење које Скок наводи треће по реду – Нор је име краља који је сличан цару Тројану/Трајану. Значајно је и због тога што је Трајан у нашим народним причама повезан са зовом, а о чему ће бити више речи даље у раду.

б) На подручју Парка природе Папук, чији је један од врхова Базова глава, сачувани су значајнији остаци културне баштине везани за два историјска раздобља, праисторијско раздобље и раздобље средњег века. Недалеко од места Каптол унутар граница Парка постоје вредна археолошка налазишта халштатске културе из раздобља старијег металног доба.

в) Манастир Светих арханђела Михаила и Гаврила у селу Бузовик (општина Витина, Косово и Метохија) основан је у XIV веку, што сведочи о старини овог насеља.

г) Базјаш је варошица и пристаниште на Дунаву, у румунском делу Баната. Исто име носи и мали православни манастир у близини варошице. У почетку је био подигнут манастир, а тек касније насеље, насељавањем људи да би обрађивали манастирску земљу.

Међу историчарима постоји неслагање око времена оснивања манастира Базјаша, као и око тога ко је основао манастир. Народно предање и једна група историчара оснивање овог манастира

приписује Светом Сави. Друга група историчара постанак манастира везује за XV–XVI век и српске деспоте, који су, како сматрају, били оснивачи православних манастира у јужној Угарској: Базјаша, Златице и Кусића. Највећи број историчара сматра да је оснивач трију наведених манастира био српски деспот Јован Бранковић (1462–1502). У погледу оснивања манастира вредно је помена и мишљење које заступа Олга Зиројевић. Она износи тврдњу која уважава оба становишта – оснивање се приписује Светом Сави, а обнова српским деспотима крајем XV века (Лупуловић и Крстић, 1998).

д) Област Маријово у јужној Македонији, у којој се налази село под именом Зовић, било је насељено још од давнина. Ова област је била део Античке Македоније, о чему сведоче остаци многих утврђења и налажење штитова и осталих предмета из антике. Откад пак село Зовић носи тај назив није било могуће сазнати.

Из наведених историјских података да се закључити да су насеља названа по биљци зови углавном веома стара. Зова је коришћена још у праисторији, вероватно као лековито средство, на шта упућује то што је приликом ископавања насеобина из каменог доба пронађено и семе зове. То што је значајан број места добијао име по зови, говори о томе да је ова биљка за становништво била веома важна.

НАРОДНА ЕТИМОЛОГИЈА

Без обзира на језичка проучавања имена места, народ је од давнина имао потребу да на себи разумљив начин протумачи име свог места. Таква тумачења су садржана у културно-историјским предањима.

а) Постоји предање које говори о имену села Бзенице код Александровца. Наиме, први досељеници (из Црне Горе) искључиво су се бавили сточарством. Највише су се гајиле козе, од чије длаке су правили разне предмете – торбице, наглавке за ноге, огртаче и сл. Предмети од козје длаке могу дуго да трају, па су Бзеничани за наглавке говорили: „Пре ћеш да бзенеш – зенеш (умреш) него што ћеш ове наглавце да исцепаш.”

б) Занимљиво је предање зашто је манастир Базјаш подигнут на месту где јесте. Оно каже да су око 1225. године политичке

прилике између Србије и Угарске биле тешке – претила је опасност да две државе зарате, тј. двојица владара – Стефан Првовенчани и Андраш Други. Краљ Стефан је замолио свог брата, архиепископа Саву, да пође у мировну мисију. Кад је Сава дошао на обалу Дунава, дувала је јака кошава, но он је ипак одлучио да пређе Дунав. Реку је пребродило, а када су то јавили угарском краљу, кажу да се он зачудио Савиној храбрости. Свети Сава је, кад се време смирило и поново отоплило, послао монаха да од угарског краља затражи мало леда да се освежи од велике врућине, на шта му је овај одговорио да леда нема, јер се отопио. Кад је то чуо, Свети Сава је клекнуо, молећи Господа да му подари леда. Тада се наоблачило и пао је обилат град. Свети Сава је лед захватио и у сребрној чинији послао угарском владару уз поруку: „Пошто ти немаше мени дати, то ја измолих од творца неба и земље те ми он даде из своје непресушне ризнице као дар својој деци.” То је тако снажно деловало на угарског владара да је позвао Светог Саву, па је мир склопљен. Ту је, у знак захвалности Господу, Свети Сава подигао манастир и посветио га Вазнесењу Господњем. Име Базјаш је, према предању, настало од тога што је јаком ветру који је дувао док је чамцем пловио Дунавом повикао: „Баш зијаш!”, „Баш дуваш...” (Орлић, 2009).

в) За име Зеница везује се више предања. На први поглед јасно је да име Зеница подсећа на име средишњег дела ока, наводећи на помисао да тај назив није безразложно настао, већ да је њиме изражено неко централно значење ове средине. Једно од предања говори да је давнашње првобитно насеље формирано у центру котлине, чија целина има изглед ока. Средишњи положај насеобине у том географском оку родио је и њено име. Бјеловитић (1968, стр. 8) даје податак да се Зеница не налази само у центру котлине, већ у центру Босне и Херцеговине. Изотела од 100 км додирује све три стране троуглог лика Босне и Херцеговине, код Босанског Брода, Зворника и Имотског. За период XV века везана је легенда о бегу последње босанске краљице Катарине Котроманић Косаче из Врандука. Том приликом је она наводно рекла: „Оста зеница ока мога.”

Прегледом пронађених предања, може се закључити да се она везују за она места чија су имена лакше објашњива (значањски су прозирнија), док за она места чија имена народу нису лако докучива предања нисмо пронашли.

ЗОВА У ВЕРОВАЊИМА НАШЕГ НАРОДА

Зова је магијско обредно дрво код Срба, али и код многих других народа. Свим веровањима је заједничка легенда о Старој мајци – добром духу који живи у дрвету зове, и брани људе од злих духов. У култу старих Словена заступљено је веровање да треба носити уз себе комад зовиног дрвета, као препреку злим дусима. То важи поготово за жене, јер је зова женско дрво.

Насупрот наведеном, зова је, као и код других народа, и код Срба демонско дрво. На њему бораве виле, и ко га посече, или оштеди, или опогани, диће кажњен (одузетосту или смрћу); напротив, ко га чува, томе ће све поћи добро. По расцветаним зовама виђа се и ђаво. Зова има нарочиту примену у врачањима око стоке. Њоме се баје преко крављих крста, „да би крава имала млека”. Ако крави тргне млеко, даје јој се у мекињама зова, која се апострофира да дозове млеко. Да зова има култички значај, може се претпоставити из чињенице да се њоме ките додоле (Чајкановић, 1994, стр. 88–90). Цевчицом од зове боду се колачићи „младенчићи” (Панајотовић, 1986, стр. 120; Николић, 1910, стр. 131).

Поред тога (а у вези с тим) што је зова магијско дрво, она се користила од давнина у народној медицини⁴ (Туцаков, 1984, стр. 346). У народној медицини зова има широку примену. Чај од цвета је лек од грудних болести и главобоље; лист се употребљава против главобоље и од њега се прави мелем за рану; семе у белом вину пије се против заптивања; од младога грања прави се мелем за рану, такође и од њене мезгре и коре; мезгром од зове зауставља се крв кад се извади зуб; да би жена лакше родила, завијају је водом са срцем из зове; зовина кора је лек кад се забоде трн под нокат; зовине жиле лек су од кожне болести; против гушобоље сипа се у гушу нишадор кроз цевку од зове. Зовом се иначе лечи и водена болест, реуматизам, тешко мокрење, излучивање млека из дојки (Чајкановић, 1994, стр. 88–90).

⁴ За лечење се користила тзв. лековита црна зова (*Sabucus nigra*). Поред ње постоје још две врсте зове (дивља или планинска зова – *rescrosa* и абдовина – *ebulus*). Ове две врсте углавном немају лековито дејство и, употребљене у већим количинама, изазивају поспаност и болове у цревима.

ТРОЈАН, ТРАЈАН И ТРИГЛАВ У ВЕЗИ СА ЗОВОМ

Са зовом је повезан Тројан из приче „У цара Тројана козје уши” (Караѿић, 1969, стр. 124). Прича каже да је из земље којој је берберин поверио тајну о царевим козјим ушима никла зова, и кад су чобани од њених прUTOва направили свирале, кроз свиралу се чуло: „У цара Тројана козје уши!”⁵

Поставља се питање за ког Тројана се везује наша прича. Пошто је Тројан у причи цар, потражићемо цара с тим именом а да је везан за наше просторе⁶. Постојала су два римска цара са именом Трајан (што је варијанта имена Тројан) – Марко Улпије Трајан (98–117) и Деције Трајан (249–251). Марко Улпије Трајан остао је упамћен по освајању Децебаловог царства Дачана. Он је, након два рата, то царство учинио римском провинцијом Дакијом. Овај цар је интензивно градио, што је било корисно, како за главни град (Трајанов форум, тржница) тако и за провинције. На територији данашње Србије постоје остаци Трајановог моста. Након потреса Домицијановог времена, Трајан је владао умерено и хумано, што му је донело опште признање. С Деције Трајаном запо-

⁵ Мотив из наведене приче је интернационални. Прича је слична миту о Миди. Изнећемо овај мит: Пан је имао обичај да заваља планинске нимфе свирајући на фрули од трске и хвалио се да му ни Аполон није раван. Пошто је то чуо Аполон, приреди се надметање, у коме ће Тмолос бити судија. Пан изведе мелодију на пастирској фрули; његове варварске мелодије су одушевиле уши краља Миде, који се случајно ту затекао. Међутим, када је Аполон почео да свира, Тмолос, очаран музиком, саопшти Пану да његова пастирска фрула мора да уступи палмину гранчицу лири. Сви се сложише, само се нађе Мида да оспори пресуду и назва је нечасном. Аполон није могао да дозволи тако немусикалним ушима да задрже људски изглед. Он их претвори у магареће. Мида је, наравно, покушавао да их сакрије, носећи гримизну тијару. Али роб који га је шишао приметио је магареће уши. Премда је горео од жеље да обзнани шта је видео, он није хтео да изда свог господара. Међутим, неспособан да чува тајну, оде у шуму, ископа рупу у земљи и шапне: „У краља Миде магареће уши!”, а онда затрпа рупу. Ускоро ту изникне сноп трски и након једногодишњег раста издадоше шаптача – кад дува јужни ветар, трске шуме: „У цара Миде магареће уши!” Нашег народног приповедача, дакле, занима утицај Тројанове наказности на околину, а занемарује начин на који је Тројан добио козје уши.

⁶ Треба имати на уму то да, и поред повезаности римских царева са именом Трајан са Балканом, Словени нису имали додир са овим царевима (с обзиром на њихово касније досељавање). Дакле, отворено је питање како су Словени евентуално примили приче у којима се помиње Трајан, односно ко је заправо Трајан из српских прича.

чиње низ панонско-илирских царева. Био је први римски цар илирског порекла. Познат је као прогонитељ хришћана. Он је био прва личност са територије данашње Србије која се уздигла на римски престо. Рођен је у околини Сирмијума, у селу Будалија (данашњи Мартинци).

Поред тога, у народним причама и легендама помиње се бог, односно демон, Трајан. Спасоје Васиљев закључује да је тешко рећи да ли је Тројан, бог или демон словенски, нешто сасвим другог од римског цара Трајана, па се зато мора сложити с Јагићем, да је име Тројаново постало од имена римског цара Трајана. Споменик *Ошкриће Свѣше Марије дожје у ѡаклу* из XII века казује нам да су Трајан, Хорз, Велес и Перун били људи; а *Аѡкалийсис аѡсѡла*, апокриф из XVI века, томе додаје још и да је Перун живео код Грка, Хорз на Кипру, а Трајан у Риму као цар римски (Васиљев, 1928).

Описе Тројана дали су Вук у *Срѣском рјечнику* и Милићевић у *Кнежевини Србији*. Вук каже да је на планини Церу, у околини Шапца, у близини Тројанова града⁷, живела нека особа под тим именом. Сваке ноћи ишао је он у Срем код какве жене или девојке. Бојао се сунчаних зрака, да га не спрже, и зато је од драгане одлазио пре сунца. Кад дође код своје драге, даду коњима зоби; а кад они поједу зоб и петао запева, он се одмах враћа у свој замак. Једне ноћи брат или муж једне његове драгане стави у зобнице коњима песка уместо овса, па посече језик свим петлима да га певањем не пробуде. Кад цар помисли да је време да иде, запита свога слугу да ли су коњи појели зоб. Слуга одговори да нису, а петли нису могли да певају. Најзад видећи у чему је ствар, Тројан уседне на свога коња и појури замку. Сунце га стиже на путу; он се сакрије под један пласт сена; али дођоше волови и растурише сено, те тако Тројана дохвати сунце и спржи (Караџић, 1852, одредница *Тројан*). Ова легенда занимљива је због повезивања Тројана са Сремом, будући да се зна да је римски цар Деције Трајан рођен у Срему.

Милићевић у својој *Кнежевини Србији* ову причу, овако прича: У једном замку на планини Церу живео је цар Тројан. Имао је три главе. Једна је гутала људе, друга животиње, а трећа рибе. Дању је боравио у свом замку на Церу, а ноћу у Ширину на Сави. Народу се није допадао овај начин живота. И у овој причи Тројан се боји

⁷ На планини Церу постоји утврда Тројанов/Трајанов град која се приписује митском бићу цару Тројану/ Трајану. Данас је могуће видети остатке некадашњег одбрамбеног зида.

сунца, а његов слуга Св. Димитрије је тај који је коњима дао пуне зобнице песка место јечма и људима наредио да својим петлима поваде језике, да не би певањем објавили зору. Тако се Тројан успавао, а када је схватио шта се дешава, зарио се под пласт сена. Међутим, бик је преврнуо сено, Тројана је ухватило сунце и растопило га (Милићевић, 1876, стр. 423-424).

У Вуковој причи Тројан иде сваке ноћи код какве жене или девојке. Божанство се, дакле, јавља у људском облику да би задовољило своје еротске прохтеве са смртним женама. Ово је врло чест случај у религијама многих народа, а може се довести и у везу са царем са козјим ушима. Наиме, наш приповедач заменио је оригинално магареће уши краља Миде за козје, вероватно не случајно – јарац је симбол сексуалне незајажљивости. Није случајно ни то да баш волови (у првој причи) и бик (у другој) растурају сено, и тиме коначно уништавају злог демона. Народ верује да је у тим воловима и бику инкарнирано какво добро божанство.

То што се жене и девојке без отпора, чак и врло радо, подају Тројану има опет свог дубљег разлога. Ту се вероватно ради о породу. Најбољи јунаци, по веровању нашег народа, потичу од демона, змајева или вила.

*Шћо јод има Србина јунака
Свакоја су одјојиле виле
Млоја су змајеви родили,*

каже наша народна песма „Милош Обилић змајски син” (Петрановић, 1870, стр. 246-258).

За Трајана, као митско биће из фолклора старих Словена, биле су везане рушевине замкова и утврђења римског цара Трајана, због чега се може претпоставити да је словенски бог Трајан заправо само деификовани римски цар. Међутим, за Трајаново име везују се многе легенде које нису ни у каквој вези с римским царем Трајаном. Јагић сматра да су Словени све рушевине почели постепено повезивати с царем Трајаном због чега је он постао демон рушевина, односно, биће које насељава остатке некадашњих замкова и утврђења. Те градове или војничка утврђења у рушевинама обилазио је народ и плашио их се, верујући да су пуни злих демона, и да су чак те рушевине њихово стално седиште. А како је више тих порушених градова носило Трајаново име, створен је и један нови демон. У позније време народ је сваки стари разрушени град, макар он и не био из доба цара Трајана, назвао

Тројановим, али сад не више по цару Трајану, него по демону Тројану, јер је веровао да у сваком старом граду живи Тројан.

Може се претпоставити да је култ овог бића представљао основу култа римског цара Трајана. На то да је Трајан постојао у људској свести независно од постојања императора Трајана указују следеће чињенице. Бића мушког пола која под окриљем ноћи имају односе са женама постоје у легендама многих народа, па није необично што се оваква бића појављују и у митовима Словена. Да је Трајан на неки начин повезан са сексуалном енергијом, говори и то што се он описује на сличан начин као и Пан, похотно биће из старогрчког фолклора. Демон је делимично човек а делимично јарац будући да га српске легенде описују као човека с козјим ушима.

У српском језику постоји придев *џројан*, који означава нешто што је троструко. Трострукост Тројанова може се везати за његове три главе (Милићевић, 1876, стр. 423–424). Словенски бог Триглав је бог који има три главе, као и демон Тројан, и заштитник је Неба, Земље и Хада. Осим имена, Триглава са Тројаном повезује и зова. Наиме, бога Триглава симболизовала је, између осталих биљака, и зова⁸. У вези с тим је и податак да су култна места бога Триглава, поред храмова, била на требиштима и у планинама. Друго, топоним Триглав је име планинског врха у Словенији, што потврђује раније изнет закључак да су топоними изведени од речи која означава зову то име добили по биљци која расте у њиховој околини.

ЗАКЉУЧАК

Основа баз-, која се налази у именима места на територији Србије и у околним земљама, прасловенска је и означава зову. Анализом положаја места утврђено је да се она, готово искључиво, налазе у брдовитим или планинским пределима. То је повезано с тиме што биљка зова расте у таквим пределима. Реч је о насељима за која археолошка налазишта или споменици потврђују да су веома стара. Међутим, иако је утврђена њихова старина, није било могуће за свако место утврдити откада носи садашњи назив.

Када су у питању имена места, у њихово тумачење може се уплести народна етимологија. Пошто је данас у већини тих места⁹,

⁸ Триглава су још симболизовали од биљака планинско цвеће и грожђе, а од животиња црни и хромни коњи, лабудови и гуске. Због грожђа је Триглав имао у поседу буре, чија садржина је и приличила моћном ратнику, уз своју обавезну опрему: мач, копље, седло и рог.

реч баз (и њене варијанте) значењски непрозирна, народ је на себи разумљив начин објашњавао име свог места. И поред тога, у раду је настојано да се покаже да су сва наведена места добила име по зови.

Разлог због кога су бројна места добила име по зови вероватно је тај што је зова била култна биљка код старих Словена. За њу су везана многа веровања, а користила се и за лечење различитих болести.

Тројан/Трајан је у причи повезан са зовом (у причи о цару Тројану/Трајану зова открива тајну). Име словенског бога Триглава доводи се у везу са именом Тројан/Трајан. И паганског бога симболише зова, а заједничко им је и то што топоними (и то по правилу, у брдима или планинама) носе њихова имена.

ЛИТЕРАТУРА Бјелетић, М., Влајић Поповић, Ј., Вучковић, М., Ђокић, М., Лома, А., Петровић, С. (2006). „Етимолошки речник српског језика, Свеска 2: БА–БД”. У: Лома, А. (ур.), *Етимолошки речник српског језика* (свеска 2). Београд: Српска академија наука и уметности, Институт за српски језик САНУ.

Бјеловитић, М. (1968). *Зеница и њена околина*. Сарајево: Академија наука и уметности Босне и Херцеговине.

Васиљев, С. (1928). *Словенска митологија*. Србодран: Штампарија Ј. Радака. Караџић, В. (1852). *Српски рјечник ишљумачен њемачкијем и латинскијем ријечима*. Беч: Штампарија Јерменскога намастира.

Лупуловић, В., Крстић Ђ., Б. (1998). *Манасџир Базјаш (монографија)*. Темисвар: Савез Срба у Румунији.

Милићевић, М. (1876). *Кнежевина Србија I*. Београд: Државна штампарија.

Николић, В. (1910). „Етнолошка грађа и расправе: из Лужнице и Нишаве”. У: Ердељановић, Ј. (ур.), *Српски етнолошки зборник* (књига 16). Београд: Српска краљевска академија.

Орлић, Н. (2009). За спас древног Базјаша. *Полиџика* (20. септембар 2009). Преузето са <<http://www.politika.rs/rubrike/Magazin/Za-spas-drevnog-Bazjasha.sr.html>>.

- ⁹ Овде изузимамо места код којих се у локалном говору користи реч бџ, баз и сл. за зову. У говору пиротског краја и данас се употребљава реч бџ да означи зову: „Додџк дџомо манџџи, џди дџз прајеомо свџркала...” (Панајотовић, 2010, одредница дџз), а *Речник Маџице српске* бележи реч баз, са одредницом „покрајински” (*Речник српскохрватскога књижевног језика*, 1990, одредница баз).

Панајотовић Г., Т. (1986). *Адеши. Живої и обичаји сїановнишиїва їироїскої краја*. Пирот: Музеј Понишавља.

Панајотовић Г., Т. (2010). *Речник їироїскої їовора*. Пирот: Pi-press.

Скок, П. (1971). *Еїимолоїїјски рјечник хрвайскоїа или срїскоїа језика, Књиїа їрва А-Ј*. Загреб: Југославенска академија знаности и умјетности.

Скок, П. (1988). *Еїимолоїїјски рјечник хрвайскоїа или срїскоїа језика, Књиїа друїа К - їони*. Загреб: Југославенска академија знаности и умјетности.

Туцаков, Ј. (1984). *Лечење диљем*. Београд: Издавачка радна организација Рад.

Ђирић В., Ј. (1975). „Старост насеља горњег Понишавља и Лужнице”. У: П. Козић (ур.), *Пироїски зборник* (књ. 7, стр. 19–34). Пирот: Новинско-издавачка установа „Слобода”.

Чајкановић, В. (1994). *Речник срїских народних веровања о диљкама, Сабрана дела из срїске релиїије и миїолоїије, књиїа чеїїврїа*. Београд: СКЗ, БИГЗ, Просвета, Партенон М. А. М.

ИЗВОРИ

Караџић, В. (1969). *Срїске народне їриїовјеїеке*. Београд: Нолит.

Лацковић, Д. (2006). *Сисїемаїски сїисак насеља Реїудлике Срдије, сїање 01. 01.2006. їодине*. Београд: Републички завод за статистику Срдије.

Петрановић, Б. (1870). *Срїске народне їјесме из Босне и Херцеїовине. Јуначке їјесме сїаријеї времена*. Књига трећа. Београд: Државна штампарија.

Речник срїскохрвайскоїа књижевнї језика. Књига прва (1990). (2. фототипско изд.), Нови Сад: Матица српска.

BILJANA V. NIKIĆ

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF PHILOLOGY

SUMMARY

TOPONYMS WITH THE BASE *BAZ

During the research, it has been considered which toponyms on the Balkan Peninsula are named after the plant elder (Proto-Slavic base *baz). Using etymology dictionaries, as well as the list of settlements of the Republic of Serbia, we have found twenty-three such toponyms. All the places named by them are situated in the mountain region, which is exactly the area where the elders grow. Phonetic variations which exist among the excerpt toponyms are differently interpreted by etimologists. Most of the settlements are very old, which confirms the Proto-Slavic origin and refutes the interpretation given in the folk tales. Trojan/Trajan is associated with the elder - in the story about the emperor with the goat's ears, the elder reveals the secret about the emperor's oddness. In the research, the emperor Trojan/Trajan is associated with Triglav, the Slavic god symbolized by the elder.

KEY WORDS: toponym, Proto-Slavic language, elder, baz, folk etymology, Trojan/Trajan.